

Мовна свідомість і стилі спілкування в культурі повсякдення

СВІТЛАНА П. БИБИК
(Київ)

У сучасній лінгвістиці дедалі зростає роль знань, інформації, накопичених в інших сферах науково-теоретичної та практичної діяльності для уточнення змісту утрадиційнених понять, поглиблення методології мовознавчих досліджень. У зв'язку з цим набуває актуальності потреба узагальнити сучасні погляди мовознавців та висловити новітні аспекти щодо визначення суті одного з центральних понять 'стиль спілкування'.

Мовна поведінка людини в соціумі пов'язана з одночасною дією механізмів сприймання та передавання інформації. Особистість здебільшого усвідомлює лише невелику частину своєї мовної поведінки. Елементи мовної свідомості кваліфікує та інтерпретує лінгвістика, яка вивчає її як універсум, а мовну поведінку – з погляду конкретних результатів, зокрема створюваних текстів, поява яких зумовлена як власне мовними, так і позамовними чинниками. Нині поняття мовної свідомості як продукту соціального, формованого в різних ситуаціях, сферах та умовах комунікації, тлумачать ширше, ніж це було окреслено в працях В. фон Гумбольдта, тобто не лише з позицій різного світобачення носіїв національних мов, а і як парадигми соціально-рольових, жанрово-стильових реалізацій національної мовної практики в певний час її еволюції, яка відбиває різноманіття форм культури спілкування, прийнятих соціумом у певний період його життя (пор. праці С. Є. Нікітіної (Никитина 1989; Никитина 1993). Мовна свідомість – це частина суспільної свідомості – моральної, етичної, національної, правової, екологічної, історичної, есте-

тичної, політичної, релігійної тощо, репрезентованої в усній та писемній мовній практиці.

Типи мовомислення та сучасна комунікативно-стильова парадигма. Сучасне осмислення національної мовної комунікації ґрунтується на встановленні співвідношень між поняттями ‘мова’ та ‘мислення’ / ‘свідомість’, на визначенні специфіки вербалізації мисленнєвих процесів у певних соціокультурних ситуаціях, сферах спілкування. Це свідчить про відхід від концепції прямолінійного зв’язку між мовою та соціальними потребами суспільства (ще в 30-х рр. ХХ ст. чеські мовознавці висунули тезу про стиль як різновид суспільної діяльності, яку підтримали в радянському мовознавстві та обґрунтували в численних працях), що панував у лінгвостилістиці до 80-х рр. ХХ ст., та й нині, збережуваний у лінгводидактиці, ще остаточно не подоланий. Суть функціонального підходу, як відомо, полягає у визначенні тріади чинників „сфера, мета, спосіб спілкування, або форма”. У 70-х рр. минулого століття М. М. Кожина відзначила „неповноту” цієї концепції та висловила ідею: „Все ж треба ще враховувати *форму суспільної свідомості* (мистецтво, наука, політика, право), комплекси екстралінгвальних чинників, *тип мислення* [виділення наше. – С. Б.], мету, завдання спілкування, форму” (Кожина 1977: 210). В українській лінгвостилістиці цю позицію підтримує та розвиває С. Я. Єрмоленко (Єрмоленко 1999: 271–273), на цих засадах осмислює стан літературної норми в конкретний історичний період Л. П. Гнатюк (Гнатюк 2010).

Отже, системоутворювальною домінантою комунікативного процесу визнано інтенцію мови, тип мовомислення як систему універсальних, стійких схем побудови міжособистісної комунікації в різних ділянках суспільної діяльності людей, що формується історично в результаті постійного зв’язку ситуативного послуговування мовою залежно від виконуваних нею численних соціокультурних функцій. З таких позицій функціональний стиль – це певний тип мовно-розумової діяльності, спричиненої екстралінгвальними чинниками (тип взаємодії комунікантів, форма, мета спілкування), пор. думку С. Я. Єрмоленко: „Стиль – це різновид творчої мовної діяльності, *тип мовомислення* [виділення наше. – С. Б.], мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю – людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови” (Єрмоленко 1999: 272). Іншими

словами, „стиль у мові – це *закріплений культурою* [виділення наше. – С. Б.] спосіб злиття думки (її перебігу) з мовою, її сталими формами, які найбільше відповідають певному способу розгортання думки” (Синцов 2007: 89). С. Гайда свій погляд на стиль репрезентує в концепції кореляції культурно-історичних змін типів мовомислення і загалом національної свідомості (Stanisław Gajda 2012: 11, 12). Тип мовомислення визначає взаємодію форми та змісту мовних одиниць, їх функцій.

До сьогодні в лінгвофілософії найбільшу увагу було приділено художньому та науковому (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, І. Я. Франко, Г. Г. Шпет, Д. М. Овсянко-Куликовський, М. М. Бахтін, Л. С. Виготський, М. М. Кожина, С. Гайда, О. А. Юніна та ін.), а також релігійному типам мовомислення, виявленню їхніх особливостей, співвідношенню в повсякденній мовній практиці індивідуумів. Відомо, що саме книжні стилі передбачають роботу автора з текстом, у якому він унаслідок копіткої праці усуває всі недоліки, обираючи мовні конструкції для щонайточнішого самовираження та встановлення чіткої взаємодії між думкою та мисленнєвим процесом, для гармонійного поєднання мовних елементів цілого.

Теоретичне (книжне) мовомислення здебільшого монологічне, орієнтоване на передавання роздумів автора, який керує мовою, контролює її, добираючи засоби вираження; такий мисленнєвий процес спрямовує розгортання думки за певними логічними схемами. Це створює гармонію взаємодії мови та мислення. Відповідно книжний тип мовомислення, що репрезентує комунікацію як діяльність у сегменті теоретичної мовної свідомості, найбільш логізований, аналітичний, зорієнтований на розмірковування крок за кроком. Дослідники в цьому лінгвопсихологічному блоку розрізняють науковий, художній та середній (здатність мовця однаково оперувати науковим та художнім способами комунікації) типи мислення (Юніна 1989).

Натомість у повсякденно-практичному мовомисленнєвому процесі переважає тенденція до розриву, формування т. зв. „просвіту”, „розлому” між мовою та мисленням (Синцов 2007), до діалогізму, що лежить в основі функції спілкування, налаштування на співрозмовника. Тому в спілкуванні переважають стандартні, клішовані форми, ситуативні шаблони, комунікативно-стильові стереотипи, що робить безпосередній невимушений діалог взаємозрозумілим. Водночас співрозмовник прагне виявити власну

мовну індивідуальність. Така єдність протилежностей у структурі повсякденно-практичної мовної свідомості й забезпечує специфіку усної розмовної мови, а вужче – розмовно-побутового стилю літературної мови.

На цій теоретичній основі обґрунтування зв'язку мови та мислення сформувався підхід до осмислення мови як системи особливих сфер, дискурсів, тобто гармонійного співвідношення ситуації, обставин та мови.

Взаємодія типів мовомислення в повсякденні. Теоретичний та повсякденно-практичний типи мовомислення взаємодіють, перетинаються, чергуються в культурі повсякдення, засвідчуючи зокрема кореляцію „низьке” – „високе”, „неофіційне” – „офіційне”.

„Низьке” – „високе”. *Повсякденно-практична мовна свідомість* викристалізовується в повсякденно-побутовій мовній практиці, а також у процесі навчання мови; вона ґрунтується на аналогічному та наслідувальному засвоєнні слів, форм та виразів, тобто в ній свідоме та несвідоме засвоєння норм комунікації переплітається, воно утворює мозаїкову структуру (Ейгер 1990: 46).

Повсякденно-практична мовна свідомість акумулює, за висловом М. М. Бахтіна, життєву ідеологію – мимовільні, несвідомі, повторювані комунікативні ситуації (Бахтин 1979). У класифікації стилів за експресивними параметрами узвичаєно розрізняти високий, середній та низький типи вербалізації мовної свідомості. Історично склалася думка, що саме повсякденно-практична мовна діяльність репрезентує низький, буденний тип комунікації, її лексико-фразеологічні складники привносять у спілкування в культурі повсякдення (професійно-виробнича та службова діяльність) елемент її обниження.

Теоретична ж мовна свідомість ґрунтується на оперуванні поняттями, судженнями, доказами, що надає мові колориту книжності, „високої” експресії. У процесі рефлексії над мовою в теоретичній мовній свідомості формуються два рівні її сприйняття: по-перше, поверхневий – характерне сприйняття мови певною мовною спільнотою або окремими суспільними верствами; по-друге, глибинний – активна мовна поведінка, пов'язана з вибором правильних / неправильних мовних варіантів (Яворська 2000: 143). Засвоюючи мову носії національної мови засвоюють і елементи лінгвістичної теоретичної свідомості (у зв'язку з цим ще використовують термін *лінгвістична свідомість* (Яворська 2000: 142–143).

Різкого розмежування між типами свідомості немає. Перемикання каналів мовної свідомості, типів мовомислення залежить від ситуативної взаємодії компонентів мовної та інших типів суспільної свідомості. Фактично, у культурі повсякдення розгалужуються повсякденно-практична лінгвальна свідомість й теоретична лінгвальна свідомість (за термінологією І. І. Ковалика, Г. П. Мацюк) (Мацюк 2001: 50), які врешті-решт визначають рівні розвиненості мовної свідомості, зокрема мовного знання – професійного, науково-теоретичного, міцно ґрунтованого на лінгвістичній основі, та побутового, житейського, спертого на власний мовний досвід, часто вузький та однобічний (Селігей 2012: 15).

Кореляція „низьке” – „високе” охоплює й *повсякденно-практичну* й *ритуальну* мовну свідомість. На думку Ю. М. Лотмана, загалом поведінка людей, зокрема й мовна, у системі культури організована на протиставленні: 1) звична, повсякденна, побутова, яка сприймається людиною як природна, нормальна; 2) усі види урочисті, ритуальної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються носіями культури як самодостатні (Лотман 1992: 248–268).

Першоосною мовної свідомості є мовна народна, або ж повсякденно-практична, свідомість, яка у своєму онтогенезі формується як двобічна, з двома взаємоперехресними, взаємодоповнюваними тезаурусами – побутовим та фольклорним, – на основі яких народжується синкретичний комплекс повсякденно-практичної мовної поведінки носія народної культури, або національний стиль (С. Гайда).

Повсякденно-практична мовна свідомість у носія селянської культури регламентована традиціями особистого та колективного життя, етичними традиціями (Никитина 1989: 35), важливий також момент – наявність географічних меж мовної спільноти, обмеження типів мовної діяльності характерними мовними засобами (Язык 1987: 41–42). Це спричинює поділ сфери мовної діяльності на повсякденно-практичну й ритуальну, церемоніальну (Язык 1987: 42). С. Є. Нікітіна вважає, що мовець у такому традиційному соціумі, фактично, оволодіває двома стилями, або двома типами мови (розмовно-побутовий та художній стилі), – мовою з територіально-регіональними ознаками (діалектом) та мовою фольклору (прислів'я, приказки, ритуальні тексти (календарно-обрядові, весільні, поховальні тощо).

Отже, у мовній свідомості соціуму існує протиставлення повсякденно-практичного й ритуального, повсякденно-практичного й теоретичного типів мовної свідомості як „низького” й „високого”, що свого часу було покладено в основу класифікації жанрів спілкування в мовно-літературній традиції за функціональними та експресивними стилями.

„Неофіційне” – „офіційне”. Повсякденні форми свідомості й мислення протягом минулого століття починають активно вивчати у співвідношенні з такими привілейованими формами свідомості, як філософське, історичне, політичне й художньо-естетичне, а саму повсякденність осмислювати як ціннісний простір формування, становлення й прояву колективного культурного несвідомого, як ряд повторюваних практик за участі, зокрема, й лінгвальних механізмів. Одна з провідних моделей форми (мовної) свідомості – сегментована картина світу, що охоплює – *повсякденно-побутову, міфологічно-релігійну, художню та наукову*. А. С. Зеленько, зокрема, зауважує: „Повсякденно-побутова картина світу як комплексна складається в процесі формування людини [...], у процесі диференціації *синкретичної повсякденно-побутової моделі світу* [виділення наше. – С. Б.] формуються всі вже згадані інші моделі” (Зеленько 2004). Осмислення феномену ‘повсякденно-побутова модель світу’ пов’язане з окресленням певного життєвого середовища, сфери діяльності людини, яка проводить життя переважно в неофіційному, неформальному й інтимному оточенні — у колі сім’ї, друзів, у своєму домі. Це мікросвіт, у якому набувається та зберігається безпосередній, буденний досвід міжособистісної, зокрема й лінгвальної, взаємодії. Одним із її проявів є усно-розмовна повсякденно-побутова комунікація.

У повсякденній діяльності людина звичайно не замислюється над структурою свого соціуму чи над передумовами та можливостями соціального підпорядкування, устрою. Повсякденна реальність існує як самоочевидна й фактична, що не потребує жодної перевірки понад те, що вона просто існує. Але в структурованій системі соціуму, зокрема й лінгвального, є такі носії національної мови, для яких повсякденно-побутова культура не є буденно одноманітною, не є основою життя. Це інтелігенція (працівники ЗМІ, вчені, освітяни, медичні працівники, державні службовці тощо) як носії літературного стандарту. І все ж, у структурі розвиненої національної мови, яка має літературний варіант, мова повсякденно-побутового спілкування оцінюється як основний сегмент протиставно-

зіставних моделей у структурі мовної свідомості. Залежно від того, у яких умовах, у якому середовищі формується мовна особистість, відбувається її особистісне, професійне, соціальне утвердження, такої специфікації зазнає і її мовна свідомість.

Повсякденну усно-розмовну мову як матеріальний вияв повсякденно-практичної мовної свідомості характеризують за допомогою таких параметрів, як певна свобода, економність спілкування, менша обов'язковість та експресивність, спонтанність та неофіційність. І для нелітературного, діалектного, і для літературного спілкування визначальною є повсякденно-практична мовна свідомість, що віддзеркалює етнопсихоментальну специфіку повсякденно-побутової культури певної нації.

Офіційне спілкування – міжособистісне професійне, ділове спілкування, пов'язане з актуалізацією теоретичної мовної свідомості, з вербалізацією філософсько-релігійного, наукового, політичного й адміністративно-юридичного тощо мовомислення. Офіційне спілкування насичує комунікацію в культурі повсякдення, забезпечує в ній, за висловом С. Гайди, „пізнавальну ситуацію, яку можна описати за допомогою терміна *інтелектуальна атмосфера*. Категорію атмосфери, виділяючи загальнокультурну та загальнонаукову, я трактую як важливу у загальному сприйнятті світу, його усвідомленні” (Гайда 2015: 13).

Цілком підтримуючи інтенцію пошуку адекватних категорій для сучасного потрактування категорії „стиль”, пропонуємо обсяг людської діяльності „сьогодні, тут і зараз” у художній, політичній, релігійній, науковій, освітній, економічній тощо сферах, тобто під час виконання професійно-виробничих обов'язків, кваліфікувати як *культуру повсякдення*. При цьому треба враховувати, що її кумулятивні складники (дві форми вираження – усна та писемна) міцно оперті на відповідні елементи повсякденно-практичного мовомислення, повсякденно-побутової культури (Бибик 2013: 6, 23).

Найактивніше типи мовомислення перетинаються в усній спонтанній комунікації – кодифікованій та некодифікованій мовній діяльності, коли мовці впродовж дня обмінюються різноманітною інформацією, змінюють соціальні ролі, статуси. Динаміка української літературно-мовної комунікації щодо посилення в ній процесів оралізації та колоквіалізації модифікує усталену структуру функціональних стилів, спричинює зміну дослідницьких акцентів у напрямку вивчення комунікативно-стильових

парадигм – мови в ситуативному прояві, у діяльності „сьогодні, тут і зараз”, яка потребує актуалізації певного типу мовомислення.

Отже, нинішній досвід у вивченні усної літературної комунікації вможливає диференціацію мовомисленневих кодів на такі, що репрезентують повсякденно-практичний (елементи низького, неофіційного) і теоретичний (книжний, ритуальний, елементи високого, офіційного) типи мовної свідомості. Саме вони „диригують” функціонально-стильовою, ситуативною стратифікацією стильових та стилістичних засобів.

Література

- Бахтин М. М., 1979, *Проблема речевых жанров.* – М. М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, Москва, с. 237–280.
- Бибик С. П., 2013, *Усна літературна мова в українській культурі повсякдення*, Ніжин.
- Гайда С., 2015, *Актуальные задачи стилистики*, „Актуальные проблемы стилистики”, № 1, с. 11–21.
- Gajda S., 2012, *Styl narodowy jako kategoria stylistyczna*, „Stylistyka”, XXI, s. 7–18.
- Гнатюк Л. П., 2010, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ.
- Ейгер Г. В., 1990, *Механизмы контроля языковой правильности высказывания*, Харьков.
- Єрмоленко С. Я., 1999, *Нариси з української словесності: (Стилістика та культура мови)*, Київ.
- Зеленько А. С., 2004, *Обґрунтування принципів структурно-семантичного дослідження мови*, „Вісник Львівського університету. Серія філологічна”, вип. 34, ч. I, с. 182–187.
- Кожина М. Н., 1977, *Стилистика русского языка*, Москва.
- Лотман Ю. М., 1992, *Поэтика бытового поведения в русской культуре 18 века.* – Ю. М. Лотман. *Избранные статьи в трех томах*, Таллинн, т. 1, с. 248–268.
- Мацюк Г. П., 2001, *Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.)*, Львів.
- Никитина С. Е., 1993, *Устная народная культура и языковое сознание*, Москва.
- Никитина С. Е., 1989, *Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре*, „Язык и личность”, Москва, с. 34–40.
- Селігей П., 2012, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ.
- Синцов Е. В., 2007, *Стилеобразующая роль мышления в литературном языке*, „Mixtura verborum 2006: топология современности”, Самара, с. 81–100.

Юнина Е. А., 1989, *Исследование типов мышления посредством функционально-стилистического анализа речи*, „Функционирование языка в различных типах текста”, Пермь, с. 59–69.

Яворська Г. М., 2000, *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада*, Київ.

Язык, 1987, *Язык и культура*, Москва.

Language consciousness and communication styles in the culture of everyday life

The article deals with the style qualification issue as a way of verbal thinking. It is noted that the language consciousness is a part of the public consciousness – moral, ethical, national, legal, environmental, historical, aesthetic, political, religious, etc., that is represented in oral and written language practice.

It was proposed to differ functional styles features, based on the type of language awareness, and the system itself considered to be a communicative-style paradigm. It was emphasized that communication styles are formed historically as a result of constant connection of situational use of language according to its social and cultural functions. In this regard, it was determined that the functional style is a certain type of language and mental activity. It depends on extralinguistic factors (type of communicants interaction, form, purpose of communication).

Keywords: language consciousness, style, everyday and practical language consciousness, theoretical language consciousness, culture of everyday life.